

Szabadulás a vesztegzárból Szárszó ügyében

A Szárszói Találkozó

Az 1943-as Szárszói Táborozás a progresszív magyar szellemi élet háború alatti egyik legjelentősebb és legnagyobb találkozója volt, amely a magyar társadalom kataklizmaszerű változását két évvel előzte meg. A népi mozgalom a harmincas évekre kiforrott, kiteljesedett a harmadik utas eszmerendszer. Egy évtizede saját orgánumokban fejthették ki nézeteiket nagy nyilvánosság előtt, közéleti-politikai szereplések álltak mögöttük, politikai akciók, pártalapítás és a hatalommal való ütközések, perek sora.

Anélkül, hogy a Szárszói Találkozó részletes ismertetésére vagy értékelésére vállalkoznánk, választott témánk szempontjából – a *Forrás* folyóirat, Hatvani Dániel főszerkesztő és Salamon Konrád mint a lapszám legfontosabb szerzőjének nézetei és a párt hivatalos álláspontja közötti ellentét megértéséhez – néhány lényeges elemre rá kell világítanunk. A szárszói erővonalak két pólusát Erdei Ferenc és Németh László jelentette. Mindketten szervesen kapcsolódtak a népi mozgalomhoz, s mindketten a fent említett harmadik út egy-egy alternatíváját, de korántsem kibékíthetetlen változatát képviselték, így semmi sem vetítette előre a bekövetkezett éles szembefordulást, Erdei nyilvános támadását.¹ Erdei Szárszón ugyanis a korábbi radikális nemzeti harmadik utas nézetrendszerén túllépve, nyilvánosan elkötelezte magát a marxista-baloldali eszmék, a történelmi materializmus mellett, a népiség eszméjét a hazai és a nemzetközi kommunista mozgalom nézeteinek kívánta megfeleltetni. Szárszón ezt a nézetet erősítették a marxizmushoz közel került népiek, akik a szocialista átalakulásba vetették hitüket, melyet a Szovjetunió közelsége, várható győzelme s a háború utáni befolyása e térségre még inkább erősített. Ez az irányvonal – a népi

PETRIK BÉLA (1965) irodalomtörténész. Jogászként dolgozik. Legutóbbi kötetei: *„Engem csak a vers véd” – Írások Nagy Gáspárról* (Antológia Kiadó, 2018); *Borbándi Gyula – Egy sors a küldetés és szolgálat jegyében* (MMA Kiadó, 2020).

1 Lásd erről Bognár Bulcsu: *A szárszói viadal. Erdei Ferenc és Németh László vitájának gazdasági és politikai vonatkozásai. A népies irányzat a két világháború között*. Budapest, 2012, Loisir.

mozgalom vadhajtása, egy társutas, hamar zsákutcába futó politikai erő – itt bontott zászlót.

Ezzel állt szemben a népi mozgalom hagyományosan jobbszárnya, melynek „valamilyen meg nem fogalmazott, de becsületesen vallott nemzeti reformizmus, általános értékű népi-nemzeti politika”² volt a vezéreszméje. Őket Szabó Zoltán, egyáltalán nem megbélyegzően „Szabó Dezső esküdt híveinek” tartotta.³ Ez a szárny Féja Géza⁴ és Kodolányi Jánoson⁵ kívül nem vonultatott fel reprezentatív egyéniségeket.⁶ S mindezek túl természetesen ott állt Németh László, a maga egyedi, szuverén értelmiségi álláspontjával, a szellem embereként, amely határozottan és tudatosan kívül kívánt maradni a politikai mozgalmon, folytatva és hitet téve a harmincas években kikristályosodott harmadik út koncepciója mellett. Az elégséges képviselő híján a nemzeti radikális irányzat Németh László mögé sorakozott fel. E két póluson – Erdei és Németh köré rendeződve – alakultak ki a szárszói erővonalak.

Erdeiék egyértelműen szorgalmazták a Szovjetunióval való feltétlen behódolást, mint a munkás-paraszt szövetség létrehozásának fő zálogát. Negyedszázaddal később – anélkül, hogy korabeli álláspontját zárójelbe tette volna – Erdei Ferenc Szárszóra visszaemlékezve óvatosan utalt arra, hogy az általa ott képviselt nézet talán nem is volt olyan felhőtlenül vállalható, mint ahogy az számára és a vele egyetértők számára akkoriban olyan kézenfekvő volt: „Egy valami azonban tökéletesen hiányzott az én gondolkodásomból, gondolom a többiekéből is: olyasminek a sejtése, ami később a »személyi kultusz« nevet kapta. Hogy a néphatalom és a szocializmus kivívása olyan dogmatizmus, voluntarizmus és személyi önkény torzulásait ölthesse, amint az bekövetkezett, arra nem voltak érzékszerveink, azért is lehettünk olyan vakok és bénák vele szemben.”⁷ Németh László ugyanakkor pontosan ezekre a veszélyekre figyelmeztetett, mint „hú műszer” adta le a közelgő földrengés vészjelzését. E bizalmatlanságát magyarázták később a baloldallal való szembefordulásnak, s így őt és követőit tették felelőssé az egységes antifasiszta népfront kialakulásának

2 Uo. 155.

3 Szabó Zoltán: Szárszó. *Új Látóhatár*, 1959/1, 11.

4 Aki igen passzív szerepet játszott Szárszón: egy, az augusztusi *Magyar Élet*ben megjelent cikkének vázlatát elevenítette fel hozzászólásként az utolsó napon, elítélve a baloldal, a törpe kisebbség szellemi terrorját, hitet téve a magyar demokrácia, a „magyar vonal” mellett. – Féja Géza: Magyar vonal. *Magyar Élet*, 1943. aug.

5 Aki a bevezető előadást tartotta, melyben ugyan igen fontos és általános kérdéseket taglalt, de többet a viták során nem szólalt fel, s később a táborot el is hagyta.

6 Többségében fiatalok, azok szervezeti képviselték ezt az irányt, mint például a Turul-ellenzék vezetője Fitos Vilmos vagy a *Magyar Út* szerkesztője, Gombos Gyula, a Magyar Ifjúság Nagybizottságához tartozó diákszervezetek, a Diák-egységmozgalom, a Turul-ellenzék, illetve az Ifjúsági Turul képviselői. – Lásd erről: Fitos Vilmos: Még közelebb a szárszói való-sághoz. *Ifjúsági Szemle*, 1989/3, 96.

7 Erdei Ferenc: Emlékezés Szárszóra. *Kortárs*, 1968/8, 1299.

elmaradásáért. Holott éppen a baloldal nem akart a szövetségesekkel elveik tiszteletben tartása mellett együttműködni – szárszói magatartásuk épp e tolerancia hiányát igazolta. Németh László nem ismerte el a kommunisták vezető szerepét, mely szintén az ellene felhozott vádak egyik pontjává vált a háborút követően. Ez azonban nem jelentette a kommunistákkal való szembenállását, mert ő nemcsak a Szovjetunió győzelme esetén félt a háború utáni „rendezéstől”, hanem a német vagy angol győzelem esetén is. Számára ekkor már nem volt kérdés, hogy a németek elveszítik a háborút, s hogy Magyarország mely érdekszférába fog tartozni – bár ekkor még Európa felosztása a jövő titka volt, de sejtette, mint ahogy Szárszón már sokan, hogy Magyarország Keletre orientált ország lesz, a Szovjetunió közelsége miatt érdekövezetébe fog tartozni, s belső életünkre is döntő befolyása lesz.⁸

Németh László beszédét később passzivitásra, nemzeti öngyilkosságra való felhívásként értelmezték. Ez már csak azért sem igaz, mert ahogy M. Kiss Sándor is megállapította, a népi fiatal értelmiség „németlászlós szárnya” is eljutott az ellenálláshoz anélkül, hogy megtagadta volna mestere nézeteit.⁹ „Németh László nem azért jött Balatonszárszóra, [...] hogy programot adjon, vagy az első (német) és a második (oros) oldal híveit megnyerje, mert tudta, hogy az is késő már és főleg reménytelen. Ő azért jött el a bátrak találkozójára, hogy legbátrabban kinyilatkoztassa, mitől félti a magyart.”¹⁰ Németh Szárszón nem azzal foglalkozott, hogy egy jövőbeni politikai helyzetre figyelemmel hova kellene helyezkednünk, hanem a veszélyekre figyelmeztetett és a társadalom szükséges erkölcsi állapotát kívánta megrajzolni, azt az erejében megszilárdult harmadik utas nemzetképet, amellyel feltétlenül számolni kell egy szovjetek által befolyásolt Közép-Európában. Amikor a társadalomban készülők a folyamatokról s azok semmibe vételéről beszélt, akkor „azokra a rejtőző, de érezhető erőkre gondolt, amelyek egy-egy társadalom legmélyén, a történelem napi eseményei alatt a nemzet életét évtizedekre igyekeznek meghatározni, s a nemzeti kívánságot irányba terelni”.¹¹ Ezért mondhatta Kovács Imre évtizedekkel később, hogy a szárszói találkozó Németh László legszebb órája „augusztus 25-én elmondott beszéde élete legnagyobb, legbátrabb tette”.¹² Ő maga is nagyra értékelte ezt az előadását, önéletrajzi írásában így emlékezett rá: „Ha választanom kellene melyik írásom az, amelyet mint legjobban reprezentálót iskolakönyvekben tanítanék: én ezt választanám.”¹³

8 Vö. M. Kiss Sándor: *Szárszói beszéd néhány összefüggése. A szárszói beszéd és a népi mozgalom néhány összefüggése.* New York, 1987, Püski.

9 Uo. 10–11.

10 Kovács Imre: Szárszó húsz év után. *Új Látóhatár*, 1963/4, 301–302.

11 Szabó Zoltán: i. m. 10.

12 Kovács Imre: *A Márciusi Front.* New Jersey, 1980, Magyar Öregdiák Szövetség Bessenyei Kör, 87.

13 Németh László: *Homályból homályba.* Uo. I. köt., 638.

Szárszó értékelése – a népi írókról szóló Állásfoglalás

Szárszó értékelése az 1956-os forradalom leverését követően került ismét napirendre, mégpedig egy párthatározat formájában, az 1958-as, *a népi írókról* szóló Párt Állásfoglalásban¹⁴ (továbbiakban: Állásfoglalás). Az Állásfoglalás felvezető szövegében rögzítette, hogy az „ideológiai tisztulás egyik figyelemre méltó akadálya ma még – különösen értelmiségi és kispolgári körökben – az ún. »népi írók« ideológiája, a »népi írók« múltjának, közelmúltjának és jelenének értelmezésében és értékelésében mutatkozó téveszmék”.¹⁵ A forradalom után világossá vált, hogy a népi írók által képviselt harmadik utas, autonóm, nemzeti demokratikus eszmerendszer képes társadalomszervező erővé válni, valóságos alternatívája lehet a kommunista rendszernek, sőt képes a két nagy egymásnak feszülő rendszer által kínált megoldások meghaladására is, ahogyan Kovács Imre fogalmazott: „Amit nem tudtak megbocsátani, de elnézni sem, az a párt legsarkalatosabb tételének, ideológiai és politikai monopóliumának a kihívása: alternatív megoldást ajánlottak. Nem a kommunizmus megdöntését – a kommunizmus behelyettesítését!”¹⁶

Olyan érték- és minőségközpontú, a nemzeti hagyományokhoz szervesen illeszkedő, a szociális értékek iránt rendkívüli érzékenységet tanúsító világkép lépett a nyilvánosság és a nagypolitika színpadára '56-ban, amelyik egyik napról a másikra képes volt mozgósítani és reális választási lehetőséget kínálni a reformer kommunista-szocialista irányzatokkal szemben. Hordozói révén, mind a szellem-kultúra-irodalom (Illyés, Németh, Szabó Lőrinc, Kodály, Sinka, stb.), mind a politika-hatalom világában (Farkas Ferenc, Kovács Béla, Bibó István, Szigethy Attila, Kiss Sándor és a második vonal) ellensúlyt jelenthetett.¹⁷ Ahogy Bertha Zoltán találóan és összefoglalóan megfogalmazta: „A mindegyre önmaga ellentétébe forduló szabadságelv (amely a gáttalan szabadversenyben szerzett vagyoni kiváltságok érdemtelen örökletességének méltánytalanságával riaszt) és a szintén önmagát aláásó egyenlőségtörekvés (amely az eredendő emberi különbözőség természetjogi normáit elsöprő, a személyes szabadság-

14 Az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő Kulturális Elméleti Munkaközösség állásfoglalása a „népi” írókról. Első megjelenés: *Társadalmi Szemle*, 1958, 6. szám, 38–69, utána *Kortárs*, 1958, 7. szám, 3–26. Lásd róla: N. Pál József: *A népi írókról szóló állásfoglalás és politikai ideológiai háttere*. Válasz Évkönyv, 1989. II. kötet, Zimonyi Zoltán: *Szabadulólevél – A „népi írókról” című állásfoglalás – harminc év után*. *Forrás*, 1989, 4. szám, 40–61, és Ständeisky Éva: *Az írók és a hatalom, 1956–1963*. Második, javított kiadás. Budapest, 1996, 1956-os Intézet. Különösen az MSZMP és a népi írók című fejezet, 363–388.

15 Uo.

16 Kovács Imre: A hetvenéves Veres Péter. *Új Látóhatár*, 1966, 6. szám, 513.

17 „Némelyekre a hirtelen megvilágosodás erejével hatott az a felismerés, hogy létezik egy magyar eredetű, józan, realista a magyarországi társadalom adottságait szem előtt tartó és a szocializmustól sem elzárkózó demokratikus politikai tan, amely meggyőző válaszokat ad a társadalom és a kor kérdéseire.” Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. New York, 1983, 4 Püski, 61.

jogokat felfüggesztő egyenlősítő-uniformizáló diktatúrával, s az erőszak által úgyszintén a felül- és alullevők társadalmi dichotómiáját kialakító önkényuralommal fenyeget) – valóságos kudarcot vallott. Ezzel szemben az egyetemes társadalomelméleti és történelemfilozófiai ajánlatot nyújtó »saját út«, »harmadik út« távlata, az önálló »magyar műhely«-gondolat (Szabó Dezső, Németh László, Kodolányi és mások képviselte eszmerendszere): a népi szellemiség világraszóló teoretikus és praktikus perspektívával szolgál. Szabadság, egyenlőség szubverzív meghasonlását a valódi »testvériség«, az erkölcs, a minőség eszményeivel korrigálva, rend és szabadság értékelvű szintézisével orvosolva létrehívható a mind a liberális egoizmus haszonelvűséget, mind a despotikus etatista bürokrácia személytelen értékellenességét egyaránt mozgató anyagközpontúság fölötti vagy utáni közösségi társadalom.¹⁸

Kádárék felismerték, hogy az ötvenes évek első felében folytatott, az elfojtás, a „hajófenékre szorítás” gyakorlata a népiek esetében a továbbiakban már nem elégséges, hiszen az eszme, a száműzetés és a teljes perifériára szorítottság állapotában is tovább élt és hatott. Tevőlegesen kellett hát az eszmerendszerrel szemben fellépni, meg kellett határozni azokat a sajátosságokat, amelyek alapján a népiek ellenségként minősíthetők, és egyúttal lehetőséget kellett teremteni az adminisztratív-terrorisztikus¹⁹ fellépésekre.

S bár a népi írók többsége rövidebb-hosszabb szilenciumot követően visszatérhetett az irodalom világába – jegyezzük meg, hogy ez a visszatérés csak igen korlátozott visszatérést jelentett, hiszen a népiek valamilyen szempontból is politikainak tekinthető írásai nem láthattak napvilágot –, a népi mozgalmat mint politikai irányzatot, a harmadik utat mint eszmerendszert a rendszer-változás hajnaláig lényegében eltemette a párt. Az Állásfoglalás elérte célját, szétzilálta az egységes népi mozgalom szellemi hátterét, föld alá szorította a tényleges alternatívát nyújtó, a nemzeti sajátosságokon nyugvó harmadik út eszmerendszerét, amely képessé tette volna a magyarságot arra, hogy a két világrendszer között megteremtse a sajátos nemzeti fejlődés irányát.

Az Állásfoglalás hangsúlyos része foglalkozott a Szárszói találkozással, és kiemelten Németh László beszédével, azaz azzal a harmadik utas nézetrendszerrel, amelyet az Állásfoglalás az „imperializmus és a szocializmus világméretű küzdelmében egy nem létező harmadik útnak, a »külön magyar útnak« hamis illúziójaként”²⁰ definiált, s amely elvetette az Erdeiek által elfogadhatónak és szükségszerűnek ítélt proletárdiktatúrát. „Az ingadozó erők túlsúlya jellemezte az 1943-as szárszói konferenciát is. Németh László itt már a szovjet győzelem bizonyosságának tudatában fejtette ki a »harmadik út«, a »bennszülött magyarság« ideológiáját, mintegy felkészítve a magyar értelmiségi ifjúságot

18 Bertha Zoltán: Az archaikus-modern népiségről – a Tamási-modell néhány vonása kapcsán. In „*De mi a népiesség...*” Szerk. Sallai Éva, Kulin Ferenc. Budapest, 2005, Kölcsey Intézet, 189.

19 Király István szóhasználat.

20 *Állásfoglalás*. I. m. Kortárs, i. h. 3.

a szovjet győzelem utáni magatartásra. [...] Németh Lászlóval és a jobboldallal szemben felsorakozott ugyan a mozgalom balszárnya, de a Németh beszédében kifejtett ideológia elevenen hatott nemcsak a szárszói konferencián, hanem a felszabadulás után is, sőt eszmei lökéseit érezhettük még az ellenforradalom alatti és utáni szellemi zűrzavarban is. [...] A mozgalom központi ideológusa ekkor Németh László. Legfőbb tételei: marxizmus, liberalizmus és fasizmus a magyarság számára egyaránt idegen ügy. Idegenek (németek, oroszok vagy zsidók) s a nekik behódoló »idegenvezetők« lesznek uralmon. Az igazi magyarság »kisebbségbe« szorul. Szerinte a központi feladat: oda kell állni a kisebbségben élő »mély magyarság« mellé. Szellemi síkon az irodalomban kell kifejezni a nép lelkét, ösztönvilágát, meg kell teremteni a magyar mítoszt, ezen az úton törekedve arra, hogy a kapott idegen rendszert átélje a magyarság. Elmosta ez az elmélet az osztályviszonyokat, elködösítette az osztályellentéteket. Alkalmas volt arra, hogy a dolgozó osztályok szolidaritását a kizsákmányoltakat és kizsákmányolókat egyaránt magába fogó magyar faji szolidaritással helyettesítse, s alkalmas volt arra, hogy szembefordítson a Szovjetunió győzelme nyomán megnyíló szocialista társadalmi fejlődés perspektívájával.”²¹

Mindezt azért kellett felelevenítenünk, mert az 1956-ot követő évtizedekben, lényegében a rendszerváltásig ez az értékelés határozta meg a népi írókat, a népi mozgalmat, a harmadik út kérdését és Szárszó értékelését is. Azaz a kádári rendszer számára a szárszói találkozó harmadik utas elgondolása, Németh László szerepvállalása több szempontból is – sajátos nemzeti értékek hangsúlyozása, a szovjet hatalommal szembeni álláspont – kezelhetetlen problémát jelentett, oly mértékűt, hogy azt az Állásfoglalást követően említeni sem volt szabad.

A *Forrás* folyóirat – a 40. évforduló és Salamon Konrád

A kecskeméti *Forrás* folyóirat 1970-es és 80-as évekbeli kálváriáit korábban részletesen feltárták, így csak felvillantani kívánjuk a gondolat szuverenitásáért folytatott küzdelem egy-egy fontosabb pillanatát, hogy ebbe a sorba el tudjuk helyezni a szárszói emlékszámot. A *Forrás* (is) szinte folyamatosan a politikai körök rosszállásának kereszttüzeiben állt. A retorziók sora – ahogy azt Müller Rolf is feldolgozta tanulmányában – az 1970. évi 5. számmal, Fábíán Gyula *Aggódásaim* című, a Művelődési Minisztérium Irodalmi Osztályának értékelése szerint „tartalmilag vitatható, hibás szemléletű” jegyzetével kezdődött, majd az 1972. szeptemberi/októberi számmal folytatódott, ahol Fábíán László tett rövid utalást a cseh és a lengyel fiatalok rendszerellenes fellépéseire. Emiatt a folyóirat terjesztését leállították, a főszerkesztő Varga Mihályt pedig leváltották. Az 1980. évi 2. számban a szerkesztőség az ötvenéves Csoóri Sándor előtt

21 Uo. 14.

tisztelegve kívánta közölni *Egy nomád értelmiségi* című esszéjét és Görömbei András *Az esszéíró Csoóri Sándor világképe* című elemzését.²² Csoóri írását a már kinyomtatott példányokból a nyomdászok zsilettel metszették ki, a szerkesztőség és a főszerkesztő ellen hosszas eljárás folyt a pártközpontban, amely szigorú megrovással végződött. Negyvenhat, „szinte kizárólag a népiekhez kötődő értelmiségi tiltakozott a cenzurális elbánás ellen, a Bács-Kiskun megyei Pártbizottság első titkárának, Horváth Istvánnak elküldött, Lezsák Sándor fogalmazta levelet”²³ aláírva, amely az első aláírásgyűjtés volt magyarországi ügyben. Vörös László jegyezte fel, hogy Tóth Dezső kulturális miniszterhelyettes még egy év múlva is úgy emlegette Csoóri írását, mint amelyik fölmondta az értelmiségnek a hatalommal 1956 után kötött kompromisszumát.²⁴ 1982 végén a főszerkesztők szokásos budapesti útbaigazításán Agárdi Péter, az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya (TKKO) alosztályvezetőjének hibaeltárában előkelő helyen szerepelt Illyés Gyulát nyolcvanadik születésnapját köszöntő, a *Magyarok* című 1933–1938 közötti naplójegyzeteit összegyűjtő kötetéről született Bíró Zoltán tanulmány,²⁵ amelyben az akkor fél éve regnáló művelődési miniszter, Köpeczi Béla mutatta ki a régi nemzet-karakterológia feltámasztására tett kísérletet.

Ilyen előzmények után a *Forrás* szerkesztősége 1983-ban a szárszói konferencia 40 éves évfordulójára már év eleje óta tematikus számmal készült, a szerkesztők pontosan érezték az esemény aktualitását, napjaikhoz szóló üzenetét. A kádári hatalom tartott a megemlékezésektől s félt, hogy azok „országos mozgalommá terebélyesedhetnek”.²⁶ Hatvani Dániel, a többi főszerkesztővel együtt, már február végén megkapta Köpeczi Béla miniszteri utasítását, amely szerint egyfelől nem szabad túl nagy kampányt indítani az 1943-ban történt események felelevenítéséért, azaz folyóiratunként egy, de legfeljebb két írás jelenhet meg e témában, másfelől ezen írások sem említhetik az esemény harmadik utas jellegét és eszméjét. A minisztérium nem bízta a véletlenre, nem sokkal a fenti értekezlet után írásban kérte be a szerkesztőségektől a megemlékezéssel kapcsolatos terveiket.

Az 1943-as szárszói konferencia elől a pártállami hivatalos gondolkodáspolitikával ezzel a korlátozott és ellenőrzés alatt tartott nyilvánossággal kívánta – ahogy Monostori Imre fogalmazott – a negyvenedik évfordulón résnyire

22 Lásd erről Müller Rolf: Célkeresztben a Forrás. Kísérlet egy állambiztonsági történet rekonstrukciójára. *Forrás*, 2011. 1. szám, 78–93.

23 Márkus Béla: Röpiratok változatai Csoóri Sándor a hatalom látóterében. *Kortárs*, 2017, 11. szám, 61.

24 Vörös László: *Szigorúan ellenőrzött mondatok*. Szeged, 2004, Tiszatáj Alapítvány, 94.

25 T. Bíró Zoltán: Magyarok: szorongók és békétlenek. Vázlat Illyés könyvének értelmezéséhez. *Forrás*, 1982, 11. szám, 16–24. https://library.hungaricana.hu/hu/view/Forras_1982/?pg=1042&layout=s

26 Hatvani Dániel: *Tilalomfák árnyékában. Egy irodalmi főszerkesztő visszaemlékezései*. Budapest, 1997, Püski, 63.

felhúzni a pártállami zsilipet. A „hivatásos szellemi pártmunkás”, Pintér István – hosszabb-rövidebb formában és más-más cím alatt – egyszerre négy helyen publikálta a lényegében ugyanazt a párttörténeti elvrendszeren alapuló írását. Az alapváltozatból – az általa jegyzett Szárszó-kötet bevezetőjéből – idézünk: „Normális helyzetben Németh László harmadik utas gondolatai a gyakorlati politika számára nem jelentettek volna nagyobb veszélyt. [...] 1943 nyarán [...] azonban [...] választani kellett, hogy ki hol, melyik oldalon áll, mit akar tenni. [...] Ezzel szemben Németh László a nyílt választás helyett kitérőt javasolt. A harmadik út hirdetésével ha nem is közvetlenül és szándékosan, de közvetve a kivárási politikáját képviselőkhöz akarta csatlakoztatni a résztvevőket.”²⁷ A szárszói konferencia volt résztvevői és a méltó megemlékezés pártfogói nem elégedtek meg a szárszói jegyzőkönyv újbóli kiadásának tervével, hanem az 1943-ashoz hasonló konferencia megrendezésének gondolatát is felvetették. „E találkozó célja nemcsak a negyven év előtti események felelevenítése és a konferencia eszméiről folyó eszmecsere lett volna, hanem a mára is érvényes tanulságok számbavétele és a magyarság mai helyzetéről való gondolkodás is. Az előkészületek közben történt a szovjet párt- és állami apparátus élén az ismeretes személyi változás, Andropov hivatalba lépése, aminek következményeként az egész kelet-közép-európai kommunista táborban bizonytalanság, tanácstalanság és óvatosság ütötte fel fejét.”²⁸ Ennek estek áldozatul a szép és ígéretes szárszói tervek is. A nyárra tervezett szárszói emlékkonferenciát – ahogy Borbándi Gyula fogalmazott – „meghiúsították a hatóságok, attól a félelemtől vezetettve, hogy 1983 augusztusában előfordulhat az, ami 1943-ban, a háború kellős közepén, a mainál sokkal nehezebb körülmények között megtörtént, hogy a magyar értelmiség egy csoportja önnön sorsáról és esélyeiről szabad eszmecserét folytat, és ezen esetleg a hatalomnak nem tetsző gondolatok is hangot kapnak. A konferenciából alkotmány napi gyűlés lett, amelyen az évforduló csak mellérendelt szerepet kapott.”²⁹

A *Forrás* augusztusi száma ilyen légkörben, formálisan eleget téve a miniszteri utasításnak, két írást közölt a szárszói találkozó apropóján. Az egész lapszám ugyanakkor teljes egészében demonstráció volt a népi írók, a harmadik utas népi mozgalom mellett, és összességében messze meghaladta a pártközpont által engedélyezett kereteket, beteljesítette a pártközpont összes ezzel kapcsolatos félelmét. Salamon Konrád *Szárszó, 1943* című írása mellett Györffy Sándor *A szárszói konferencia négy évtized távolából* címmel tizenkét résztvevő

27 Lásd erről és idézet innen: Monostori Imre: Szárszóról – hatvan év után. Egy fejezet a Németh László „problémák” történetéből: a szárszói beszéd. *Kortárs*, 2002, 12. szám, <http://www.epa.uz.ua/00300/00381/00064/monostori.htm>, Pintér István hivatkozott írásai: *Szárszó, 1943. Előzmények...* (stb). 9–35. *Társadalmi Szemle*, 1983, 7. sz., 90–98; *Kritika*, 1983. 7. sz. 9–10.; *Magyar Nemzet*, 1983. aug. 20.

28 Borbándi Gyula: Olvasónapló. *Új Látóhatár*, 1984, 1, 130.

29 Borbándi Gyula: Téli fagyok, nyáron. *Új Látóhatár*, 1983, 4, 484.

visszaemlékezését és tanúságtételét gyűjtötte egybe, amely a Hazafias Népfrontban 1980. július 5-én az 1943-as szárszói konferencia baráti találkozájának szerkesztett változata volt. Ezzel a szerkesztői fogással formálisan ugyan egy írás keretében, de tucatnyi résztvevőnek³⁰ nyílt lehetősége, hogy az eseményt értékelje, közöttük a korábbi szervező, akkor még Amerikában élő és ott kiadót működtető Püski Sándornak, és a népi mozgalomhoz kötődő egyéb résztvevőknek, így például a *Magyar Élet* folyóiratot szerkesztő Fitos Vilmosnak. A számot Bérci László 11 korabeli fotója illusztrálta, az első, a hátsó borítón és belső oldalakon tucatnyi Szárszón készült képpel hangolva az olvasót. Püski szerepeltetése az összeállításban önmagában is problémát jelentett, hiszen az 1943-as találkozó szervezője és a találkozó anyagának kiadója a 40. évfordulóra szervezett eseményeken nem vehetett itthon részt, hiszen nem kapott beutazási engedélyt, tiltás alatt állt személye, Duray Miklós *Kutyaszorítóban* című, a szlovákiai magyar kisebbség jogfosztottságának bemutatását tartalmazó kötet és az ahhoz Csoóri Sándor által írt előszó Amerikában történő kiadása miatt, akit szintén retorziók sora ért.

A szerkesztőség azonban ennyivel nem elégedett meg, hiszen az összeállítást követően a népi író Erdélyi József³¹ és Sinka István verseit közölte, s Medvigy Endre forrásértékű tanulmányát Sinka István háború előtt is üldözött költészetéről. Ahogy Hatvani Dániel visszaemlékezett: „ám hogy az ügynek a számon belül végig meg legyen az akusztikája, a fennmaradó lapfelületet megtöltötték a népi irodalom kérdéskörével foglalkozó esszék, s majd egy tucatnyi vers a Sinka-hagyatékából”.³² Talán említenünk sem kell, hogy Erdélyi és Sinka éppúgy nem tartozott a hivatalos baloldali-liberális kulturális elfogadottjainak körébe, ahogy Németh László 1943-as szárszói beszéde sem. Sinkáról – és Erdélyiről – ekkor még csak az elutasítás hangján, de leginkább sehogysem volt szabad nyilvánosság előtt szólni, Medvigy tanulmánya önértékén túl ezért is bírt különös jelentőséggel. Hartyányi István irodalomtörténész szerepeltetése is fricska volt, hiszen a háború előtt a Turul könyv- és lapterjesztő vezetője volt, aki a hetvenes évektől kezdve felbecsülhetetlen munkát végzett a népi mozgalomhoz kötődő folyóiratok – *Magyar Élet* és *Magyar Út* – repertóriumainak, továbbá a népi mozgalomhoz kötődő írók – Németh László, Szabó Dezső, Kovács Imre – bibliográfiáinak összeállításával. Az összeállítás sora még itt sem ért véget, hiszen a folyóirat egy Illyés-blokkot is hozzáillesztett mindehhez, Szekér Endre tanár, a folyóirat főszerkesztő-helyettese Illyésről szóló és Tüskés Tibor

30 Fitos Vilmos, Jócsik Lajos, Lászkó Gyula, Bérci László, Palotás Mihály, Püski Sándor, Sebestyén László, Somodi István, Molnár István, Bíró Ernő, Rétei Lajos, Kurtán Sándor fejthette ki véleményét.

31 Erdélyi József: *Villanyél* című versét tette közzé Hartyányi István. A vers 1933-ban jelent meg *Az Út* című, Fábry Zoltán szerkesztette, Csehszlovákiában megjelenő folyóiratban. Erdélyi addigi köteteiben nem jelent meg, így a versnek ez volt az első publikálása Magyarországon.

32 Hatvani: i. m. 64.

Illyés és a népi mozgalom kapcsolatát tárgyaló esszéjét is közölték. Tasi József beszélgetése zárta a sort Kardos László életútjáról és a Bolyai-kollégium történetéről. A népi eszme melletti ehhez fogható jelentőségű és színvonalú vállalkozásként, kiállásként akkoriban talán csak az *Alföld* folyóirat 1984. évi decemberi száma említhető majd.

A folyóirat augusztusi számát áttekintve megállapítható, hogy bár a szerkesztőség formálisan eleget tett a miniszteri utasításnak, összességében azonban messze nem felelt meg a párt elvárásainak és igényeinek, joggal értékelhette úgy a pártvezetés, hogy a szerkesztőség nyíltan szembeszegült az egyértelmű pártutasításnak. Az összeállítás egyfelől a szárszói találkozó jelentőségét az elvártaknál sokkal mélyebben értékelte, és nagyobb teret szentelt neki, mint az engedélyezett volt; másrészt a szám kontextusában, ahogy Hatvani fogalmazott, „akusztikájában” a népi írói mozgalom és a harmadik út eszméje úgy kiemelkedett, amely alapvetően eltért és szakított az e kérdésben 1958-ban megfogalmazott és addig töretlenül érvényesített hivatalos állásponttól. Nemcsak a hallgatás falát törték át, de az értékelés és értelmezés addig elfogadott sémáival is gyökeresen szakítottak.

Ezt nemcsak utólag állapíthatjuk meg, a „függelékértés” akkor is világos volt. Rátki András minisztériumi főosztályvezető augusztusi levelében igazoló jelentés megírására szólította fel a főszerkesztőt: „A Forrás 1983. augusztusi száma arra vall, hogy az ez év február 25-i főszerkesztői értekezletnek a szárszói konferencia 40. évfordulójával kapcsolatos, **a megemlékezés tartalmára és mértékére vonatkozó instrukcióit** (ez utóbbit illetően az én telefonon történt figyelemfelhívásomat) a szerkesztés során nem érvényesítette (kiemelés tőlem – P. B.). Ezen belül – tekintve, hogy Salamon Konrádnak az 1982. 9-es számban megjelent Németh Lászlóra vonatkozó cikkét főszerkesztői értekezleten a Művelődési Minisztérium részéről nyilvános bírálat érte – Salamon Konrád mostani cikkének közlése a minisztériumi figyelemfelhívások tudatos mellőzésére vall.”³³ Salamon Konrádnak tehát nemcsak a Szárszói tanulmánya esett kívül a tűrés határán, de egy korábbi tanulmánya is főszerkesztői értekezleti elmarasztalást vont maga után, s egyáltalán bármely írásának közlése problémát jelenthetett, hiszen Rátki levele – túl azon, hogy a minisztérium a cenzúra tényét nem is igyekezett palástolni – alig burkoltan, de Salamon Konrád publikálási tilalmára is utalt.³⁴

33 Uo. 68.

34 Az említett tanulmánya Németh László egyszemélyes folyóiratának, a *Tanú* 50. évfordulójára megjelent összeállítás darabjaként látott napvilágot a *Forrás* 1982. 9. számában: Fűzi László: A minőség jegyében (A *Tanú* kialakulása és programja); Vekerdi László: Tanú, Nemzedék, Szerep és ember; Monostori Imre: „Nem volt, aki helyettem megcsinálja” (A *Tanú* születése és első visszhangjai); Grezsa Ferenc: A Tanútól az „új Tanú”-ig, Salamon Konrád: Németh László szocializmusképe és az 1930-as évek elejének szocializmusa; Cs. Varga István: A Németh László-i „tejtésvériség”-gondolattól a Nagy László-i szellemi hídépítésig.

Hatvani Dániel és a szerkesztőség által írt igazoló jelentést a Minisztérium „sem tartalmában, sem műfajában, sem hangnemében”³⁵ nem fogadta el. A válaszban kiemelték, hogy nemcsak a terjedelemben vonatkozó korlátokat sértették meg, de a megemlékezések „szellemére, a marxista tudományosság dominanciájának biztosításával a kommemorativ (sic! az oroszosra ragosodott fonetikai tévesztés tipikus példája a freudi sugallatú elírásnak – H. D.) hagyomány megszakítását kérték. Salamon Konrád tudományos munkásságának érdemei önmagukban, egyes írások esetén – így a szóban forgó tanulmány megítélésében – nem jelenthetnek felmentést a szerző történelmietlen, elfogult és politikai következtetéseiben téves nézeteire.”³⁶

Salamon Konrád 1978-ban – sok kétség és izgalom mellett – védte meg³⁷ a Március Front történetét feldolgozó kandidátusi disszertációját, amely két könyvben látott napvilágot, 1980-ban *A Márciusi Front*,³⁸ 1982-ben pedig a Gyorsuló idő sorozatban az *Utak a Márciusi Front felé*³⁹ című kötetekben. Salamon a népi mozgalom elhivatott kutatója és ismerője volt, kézenfekvő lehetett – figyelemmel az 1982-es Németh László írására –, hogy Szárszóról ő írja az összefoglaló értékelést a *Forrás* számára. A szerkesztőség Monostori Imrétől is kért tanulmányt, de ő akkor a számban nem szerepelt. Mindkét fél tudta, hogy ez a vállalkozás veszélyes, s mind a főszerkesztő, mind Salamon Konrád tisztában volt azzal, hogy akár az egzisztenciájukat is kockára teszik. Nem vágva az események elébe, annyit jegyezzünk itt meg, hogy az írás megjelenését követő pártvizsgálat és nyilvános támadások után komoly lehetőségként felmerült Salamon Konrád állásából történő menesztése is, aki akkor a Csepeli Tanárképző Főiskolán tanított,⁴⁰ illetőleg Hatvani Dániel főszerkesztő esetében – a Lapkiadó Vállalat igazgatójának értesítése szerint – visszatartásra került az első félévért kifizethető jutalma. Ugyanakkor Salamon tanulmánya kétség kívül elismerést is hozott számára, mert bár a szűk történelem szakma addig is ismerte a népi mozgalommal foglalkozó munkáját, de ahogy Medvigy Endre is fogalmazott, sokan csak akkor figyeltek fel igazán „tartására és történelmi munkásságára, amikor [...] tanulmányában Németh László addig csak bíralt beszéde és harmadik

35 Hatvani, uo. 70.

36 Uo.

37 A bizottság elnöke Balogh Sándor, tagja volt Czine Mihály, Sipos Péter, bírálóként Juhász Gyula és K. Nagy Magda, mindketten határozottan pozitívan értékelték Salamon disszertációját, Huszár Tibor, aki szintén támogatta azt, és Pintér Lajos, aki viszont egyértelműen alkalmatlannak ítélte Salamon munkáját, olyannyira, hogy a védést megelőzően hosszan győzködte a bizottságot, hogy ne is engedjék vitára a kandidátusi értekezést. A nyilvános vitán mások mellett részt vett Bibó István, Fitos Vilmos, Zsigmond Gyula, Arany Bálint, a népi mozgalomhoz kötődő értelmiség java. Féja is jelen szeretett volna lenni, de kórházba került, így nem lehetett ott. Salamon Konrád szóbeli közlése.

38 Salamon Konrád: *A Márciusi Front*. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó.

39 Salamon Konrád: *Utak a Márciusi Front felé*. Budapest, 1982, Magvető Kiadó.

40 Salamon Konrád visszaemlékezése, szóbeli közlése.

utas szemléletének igazsága mellett érvelt”.⁴¹ Másfajta elismertséget is szerzett neki az írás, mert ennek köszönhetően hívta meg következő év nyarán két hónapos amerikai előadói körútra a népi írók kiadója, Püski Sándor.⁴²

A reakciók – retorziók

A folyóirat és a szerkesztőség megemlékezése, de inkább nevezzük annak, ami valójában volt, a népi mozgalom és a harmadik út eszméje melletti demonstrációja, s kiemelten a lap vezető tanulmánya, Salamon Konrád írása, elsődlegesen az ideológiai instrukció megsértése miatt került a támadások keresztútjába. Először a sajtóban kapott éles kritikát, majd a minisztérium és a megyei vezetés kérte számon a Németh Lászlóra vonatkozó, „politikailag tarthatatlan” nézeteket. Salamon személyét és írását két alapvető irányból támadták: egyfelől politikai nézetei tarthatatlansága, másfelől történeti szakmai alkalmatlansága okán.

Napokkal a folyóirat megjelenését követően a *Magyar Hírlap* főszerkesztője, Darvasi István⁴³ majdnem egész oldalas, *Nincs perújrafelvétel!* című írása,⁴⁴ durva, Salamont személyében és szakmaiságában is negligáló, feljelentéssel egyenértékű írásában foglakozott a *Forrás* augusztusi számával és benne tanulmányával. Hatvani Dániel visszaemlékezése szerint az egész írás „hangütése, érvelési módja alulmúlja az 50-es évek Horváth Márton-féle osztályharcos eszmei kardcsörtetését”,⁴⁵ amelyen nem csodálkozhatunk, hiszen Darvasi abban a közegben szocializálódott. A cikk szerzője gyorsan célra tartott, már írása címében jelezte, hogy nem lehetséges semmiféle eltérés a párt hivatalos ítéletétől, s az első bekezdésben világossá tette, hogy mely írással szemben emelt szót: „Egyetlen

41 Medvigy Endre: Az első antikommunista forradalom. Salamon Konrád: Tizenkét nap szabadság 1956. *Confessio*, 2016, 3. <http://confessio.reformatus.hu/v/hir-145/>

42 Miután Salamon Konrád családja, felesége és kislánya itthon maradt, a hatóságok nem górdítottak akadályt amerikai útja elé. Előadást tartott például az ITT-OTT magyar hetének programsorozatában, 1984. augusztus 21-én: S. K.: *A népi mozgalom időszzerű kérdései; Történelem tanítás és hazafiság tudat* címmel és témával a Hollywoodi Magyar Református Egyház gyülekezeti termében, 1984. július 20.

43 Ahhoz, hogy a támadás súlyát érzékeltesük, szükséges néhány szóval bemutatnunk annak szerzőjét, hiszen nem akárkiről volt szó: Darvasi a munkaszolgálat és partizán tevékenységét követően a háború után a Politikai Rendészeti Osztályhoz került, majd a Belügyminisztérium Államvédelmi Osztályának munkatársa lett, végül az Államvédelmi Hatóság tisztje, őrnagyi rendfokozatban. 1951-től az MTI külpolitikai szerkesztőség helyettes vezetője volt. Szirmai István közeli munkatársaként 1957 tavaszától a Minisztertanács Tájékoztató Hivatalának elnökhelyettese, 1958-tól pedig az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály helyettes vezetője volt. 1963. február 24-től 1985. április 19-éig országgyűlési képviselő, 1975-től Budapest 19. számú egyéni választókerületét képviselte. 1968-ban a Minisztertanács napilapjaként alapított *Magyar Hírlap* főszerkesztője lett, egészen 1984-es nyugdíjazásáig vezette az újságot. 1994-ben hunyt el Budapesten.

44 Darvasi István: *Nincs perújrafelvétel! Magyar Hírlap*, 1983. augusztus 17., szerda, 6.

45 Hatvani: i. m. 64.

terjedelmes tanulmány került eddig eléem, amelyet nem lehet szó nélkül hagyni. Az, amely Salamon Konrád tollából a *Forrás* című folyóirat ez évi augusztusi számában Szárszó 1943 címmel jelent meg. Nem kevesebről van ugyanis szó, mint Szárszó, pontosabban a két főszereplő, Erdei Ferenc és Németh László szerepének újraértékeléséről.⁴⁶ Az elfogadhatatlan újraértékelés – mármint az irányadó párthatározat szerinti, egyedüli értelmezéshez képest – Darvasi szemzögéből, egyébként objektíven pontosan és lényegre törően így festett: „Salamon Konrád tanulmányában nemcsak az a meghökkentő, hogy Szárszó negyvenedik évfordulóján Németh László nézeteit ismerteti egyetértőleg. Az olvasót az döbbeneti meg és háborítja fel, amit e nézetekről 1983-ban gondol és ír. Meg az, hogy ez a gondolatmenet szerkesztői jóváhagyással nyomtatásban megjelenhetett. A tanulmány elmarasztalja Erdei Ferencet, történelmi perújrafelvételt kísérel meg, és a pert utólag a marxizmus és a harmadik utasság vitájában félreérthetetlenül az utóbbi javára dönti el.”⁴⁷ Salamon mellett persze a szerkesztőség is kapott egy feljelentéssel egyenértékű oldalgát, hiszen Darvasi szerint az is példátlan, hogy Salamon Konrád ezt gondolja a szárszói találkozásról, de ami még példátlanabb, az az, hogy mindez nyomtatásban is napvilágot láthatott.

Nincs terünk arra, hogy Salamon Konrád 17 folyóirat-oldalnyi tanulmányát ismertessük, de a lényegi mondandóját tekintve talán úgy foglalkozhatnánk össze, hogy világossá tette, Szárszón már felálltak egymással szemben a népi mozgalom azon erői, amelyek azután a koalíciós idők megosztottságához, majd a szakadáshoz vezették a Nemzeti Parasztpártot és magát a népi mozgalmat is. Számára egyértelmű volt, hogy az idő, a történelem igazolta a harmadik oldal szükségességét, marxista baloldaliság nélküli demokratizmusát, azt, hogy az ország parlamentjéből való kizárása miféle egyoldalúsághoz, pusztulást okozó szűklátókörűséghez vezetett. Nagyon hamar kiderült, hogy a harmadik út „sarkba állítása” és a kommunista mozgalom hátán történő célba érkezés naiv és pusztító elgondolás. Ezt Bognár Bulcsú foglalta össze legtalálóbban: „Az ötvenes évek elejére kiderült az is, hogy a harmadik út taktikus elutasításával, a kommunisták kiszolgálásával nem lehetséges »az igazsághoz keresztül hazudni magunkat«. A Németh László által képviselt személyes integritás a nemzeti integritás megőrzésének esélyét jelenti, míg Erdei politikai taktikája mindkettő felszámolásához vezet. Erdei személyes tragédiája, hogy nemzeti radikális programját a kommunistákkal taktikai szövetségben megvalósítani akaró politika nem csupán az egykori harcostársakkal számol le, hanem a nemzeti radikális programmal is.”⁴⁸ Salamon Konrád elsőként vetette föl – ide nem értve a nyugati magyar emigráció értékeléseit, elsősorban Szabó Zoltán forrásértékű tanulmányát –, csaknem mindvégig egyetértőleg a szóban forgó Németh László-előadás – ahogy Monostori Imre fogalmazott – mindhárom *valóban* neural-

46 Darvasi: i. m. 6.

47 Darvasi, uo.

48 Bognár: i. m. 142.

gikusnak számító gondolatát: „Nevezetesen: a »harmadik út« (»harmadik oldal«) időközben teljesen összezavart és eltorzított tényleges tartalmi kérdéseit; e beszéd történelmi és társadalmi előrepillantásainak mások által »jóslattá«, »próféciává« degradált, valójában drámai fordulatait, valamint a magyar zsidóság »shylocki« rétege, elemei, esetleges »súgóí« (vagy éppen vezetői) szerepének reális történelmi lehetőségét.”⁴⁹

A hivatalos pártpolitikai állásponttal szembenálló Salamon-tanulmány lényegét Darvasi írásában így összegezte: „Erről Salamon Konrád 1983-ban így ír: »a korabeli feszültségekkel terhelt helyzetben nem segítette elő a legfontosabb feladat, a minél szélesebb antifasiszta nemzeti összefogás megteremtését.« Majd lejjebb: »Sajnos Erdei Ferencnek sem jutott eszébe, hogy a kapitalizmus vagy proletárdiktatúra ellentétpáron túllépjen. Még ha igaza is lett volna azonban Erdeinek, akkor is politikai ügyetlenségnek kell tartanunk az akkori nem proletár többségű magyarság proletárdiktatúrával való riogatását, mert ez csak a lehetséges antifasiszta szövetségesek összefogását nehezítette«. Salamon Konrádnak ezt a marxizmushoz élettapasztalatain és olvasmányain át eljutó, a Márciusi Front baloldalán küzdő, az antifasiszta népi egység megteremtésén munkálkodó, a börtönt vállaló és szenvedő Erdei Ferencről van bátorsága mondani. Tanulmánya ezután egy diósgyőri vasesztergályost és egy másik diósgyőri felszólalót idéz, akik szerint »nekünk nem kell a diktatúra semmilyen formában«. E két eklektikusan és megcsonkítottan kiragadott szárszói idézet nyitja meg az utat, hogy Salamon Konrád kimondhassa a *quod erat demonstrandumot*: nem Erdeinek, hanem Németh Lászlónak volt igaza.”⁵⁰ (Kiemelések az eredetiben – P. B.)

Darvasi, túl az erkölcsi és érzelmi hangszereltségű elítélő politikai állásfoglaláson, a történészszakmai kompetencia, hozzáértés terén is kikezdte Salamont. „Levonható a következtetés, hogy Salamon Konrád tanulmánya nemcsak tudományosan tarthatatlan és történelmileg túlhaladott nézetek saját véleményként való kifejtése, nemcsak szocialista fejlődésünk megkérdőjelezése, hanem egyúttal a harmadik utas koncepció utólagos igazolásának kísérlete is. Magyarországon megjelenő folyóiratban. 1983-ban helyt ad annak a ma az imperialista propaganda által szuggerált nézetnek is, hogy ami nálunk megváltozott, nem a nép választása folytán és akaratából változott.”⁵¹ Darvasi lényegében mindent felsorakoztatott Salamon Konráddal szemben, ami az akkori, a hegemon ideológiai rendszerben felhozható volt azzal szemben, akit el kívántak lehetetleníteni, tönkre kívántak tenni szakmailag és egzisztenciálisan is: tudományos szempontból szakmaiatlan nézetei túlhaladottak, amelyek megkérdőjelezik a szocialista fejlődést, és a tarthatatlan harmadik utas koncepciót próbálják igazolni. Az osztálypolitikát a nemzeti politikával szembeállító, az osztályszerkezet megváltozásával létrejött szocialista nemzeti egységet

49 Monostori: i. m. uo.

50 Darvasi, uo.

51 Uo.

megkérdőjelező nézetei az imperialista – feltehetően a Szabad Európa Rádiót – propagandát visszhangozzák. Salamon Konrád szocialista fejlődést tagadó nézetének lényegét Darvasi úgy foglalta össze, hogy Salamon Németh Lászlónak adott igazat Erdei Ferencsel szemben: „Magyarországon az új hatalom, a szocializmus a nagyhatalmak megegyezése, Európa befolyási övezetekre való felosztása révén jöhetett létre, és itt az ideje annak, hogy belássuk; nem érvényes az ellenforradalom leküzdése óta, huszonhét éve folytatott politika, az elkövetett hibák teljes felszámolása, a sérelmek és bűnök minden lehetséges eszközzel való jóvátétele, a magyar viszonyoknak megfelelő politika kidolgozása, a szocialista mezőgazdaság kifejlődése, a szüntelen útkeresés az optimális gazdaságirányítás felé, a szocialista nemzeti egység megteremtése; hanem vissza kell kanyarodnunk a Szárszón és annak előtte meghirdetett harmadik utassághoz, mert az események és mindaz ami Magyarországon ma történik, azt igazolják.”⁵² Rögzítsük, hogy Darvasi „vádjai” Salamon írásával szemben egytől egyig valóságos és helytállóak voltak, azaz Salamon Konrád valóban szembement a párthatározat által megfogalmazott állásponttal, nézetei és eszméi semmiben sem feleltek meg a hivatalos szocialista hegemon ideológiában lefektetett tételeknek, szakítottak a negyedszázada érvényes és támadhatatlan elvekkel.

A politikai-ideológiai támadásokon túl Salamon Konrád történészi szakmai hitelességét is kétségbe kívánták vonni. Ránki György az *Élet és Irodalomban*, Gerő János a *Népszavában* is ezt tette. Gerőre nem érdemes sok szót vesztegetnünk, egy idézettel szemléltetnénk mondandóját, amely önmagáért beszél. Gerő annyiban „enyhítette” Salamon Konrád bűnét, hogy nem tételezett fel róla rosszindulatot, „csupán” hozzáértését vonta kétségbe: „Bonyolult kor ez a javából. Egyszerűsíteni, primitívizálni szinte bűn (kiemelés tőlem – P. B.). Pedig éppen ezt teszi Salamon Konrád a *Forrás* augusztusi számában. Nem rosszindulattal. Talán csak a kor meg nem értése szerint. Történészi koncepciójából éppen a szintézis hiányzik. Elítéli a népi baloldalt (benne a kommunistákat), és Németh Lászlónak ad teljes igazságot. [...] Szárszó tehát már felsorakozott történelmünk jó hagyománya mögött. Ezért kell szóvá tenni, ha »tudósok« akarják félremagyarázni a kort és szereplőit.”⁵³ Gerő dehonesztáló mondatai egyfelől elfedték a valóságot, hiszen Szárszó nemhogy nem sorakozott fel sehová, de a teljes tiltás hatálya alatt állt még 1983-ban is, másfelől kétségbe vonta Salamon Konrád történészi ítélőképességét, tudósi minőségét idézőjelek közé szorítva, úgy állítva be tanulmányát, mint amely nem érti meg a kor bonyolultságát, a történeteket leegyszerűsíti, következőképpen félremagyarázza a kort és szereplőit.

Gerő kritikája mellett sokkal nagyobb súllyal esett latba Ránki György – ahogy Monostori Imre fogalmazott találóan, „publicisztikai hevületű”⁵⁴ –

52 Uo.

53 Gerő János: Szárszó, 1943. *Népszava*, 1983. augusztus 20., szombat, 8.

54 Monostori Imre: Szárszóról – hatvan év után. Egy fejezet a Németh László- „problémák” történetéből: a szárszói beszéd. *Kortárs*, 2002, 12. szám, <http://www.epa.uz.ua/00300/00381/00064/monostori.htm>

támadása, hiszen az ő történelmi tekintélye megkérdőjelezhetetlen volt, „szakmai” véleménye minden fórumon irányadónak számított. Írását a történelmi hivatás egy örök szabályának felidézésével kezdte, nyilvánvalóan azzal a szándékkal, hogy rámutasson Salamon Konrád súlyos hivatásbéli szabályszegésére: „De a történelmi fejlődés logikája iránti kételyek aligha mentesítik a történetíró, hogy művében ne törekedjék a szakma szabályainak megfelelő, logikus érvelési rendszerre. A történetírás eme módszertani alapszabálya jutott eszembe, midőn Salamon Konrád cikkét olvastam a *Forrás* legutóbbi számában. A szerző a szárszói konferencia 40. évfordulója alkalmából fejti ki gondolatait, nem egyszer meglehetősen sajátos logikával. [...] Salamon határozottan bírálja Erdeit, aki Szárszón a magyar társadalmi fejlődés korabeli marxista felfogására támaszkodva egy határozott, sőt radikális társadalmi változás szükségessége mellett tett hitet. Salamon elmarasztalásának lényege szerint a neves író és szociográfus marxista programjával, a proletárdiktatúra lehetőségét is felvilágosítva inkább riasztóan hatott, semmint egy szükséges népfrontpolitika érdekében az összefogásra buzdított volna. Salamon Konrád azonban sajátos logikával Németh Lászlótól nem kéri számon a népfrontos szemléletet, s ez a cikk egész gondolatmenetének súlyos belső ellentmondásaira utal.”⁵⁵ Ránki azonban nemcsak a szakma szabályainak meg nem tartása miatt támadta, de érdemi nézeteivel is vitába szállt, igazodva az 1958-as párthatározatban foglaltakhoz.

Ránki túltekintett Salamon írásának mondandóján, s megragadta az alkalmat arra, hogy felvonultassa a Németh Lászlóval szemben jól ismert fajelméleti, antiliberális és antiszemita voltát igazolni kívánó vádak, előfutáraként a nyolcvanas évek közepén, második felében felerősödő, már nem a hagyományos marxista alapokról támadó írásoknak. „Mi több, nemcsak arról volt szó, hogy Erdei más mércével méretik, mint Németh, de arról is, hogy Németh felfogását, mely messze áll sok mindentől, amit a korban aktív antifaszizmusnak neveztek, végül is teljes kritikátlansággal szemléli, és már-már valamiféle helyi népi-demokratikus politikai programmal kapcsolja össze. Miután aligha van okunk feltételezni, hogy Salamon Konrád Németh felszólalásának fajelméleti elemeit tenné magáévá (néhány évtizeddel azután, hogy a kiváló író sem vallotta már azokat), óhatatlanul feltámad a gyanúnk, hogy Salamon írásának további részét is több történetírói módszertani hiba jellemzi.”⁵⁶ Salamon Konrád történelmi munkája tehát számos módszertani hibában szenved, állította Ránki, bár sem példát, sem levezetést nem „csatolt” megállapítása mellé, így kijelentése egyszerűen alaptalan vádaskodássá silányult, amely azonban akkor elégséges lehetett ahhoz, hogy Salamon Konrád történelmi jóhírét legalábbis kétségbe vonja. Ránki véleménye szerint Salamon Konrád történelmi leegyszerűsítéseket végzett ahhoz, hogy Németh László álláspontját igazolhassa. Szemlélete provinciális, amennyiben az 50-es években Németh „bosszúkonceptiójának” igazolását

55 Ránki György: Igazolható-e Németh László próféciaja? *Élet és Irodalom*, 1983. szeptember 2., 3.

56 Uo.

láttatja ahelyett, hogy rámutatna, hogy „egy sokkal mélyebb, súlyosabb, sztálinizmus néven ismert nemzetközi jelenséget, mely Magyarországon a Rákosi-Rajk-pólusokban jelentkezett, de jelentkezett Csehszlovákiában, csak ott a szereplők (a Gottwald–Slánsky), Romániában is (a Georghiu Dej–Anna Pauker) már egészen más pozícióban helyezkedtek el.”⁵⁷ Természetesen Salamon Konrád semmiféle ilyen egyszerűsítést nem végzett tanulmányában, Ránki állításai e körben is légből kapottak.

A támadások sora nem ért véget, Lendvai L. Ferenc a *Világosság* című, „materialista világnézeti” folyóiratban is szükségét érezte, hogy Salamon Konrád nézeteit helyére igazítsa. Salamon tanulmányának legjobban támadott elemét, a harmadik út eszméjét így marasztalta el – nem sok energiát fektetve a cáfolatba, „intellektuális bűvészmutatványnak” minősítve: „A »harmadik út« lényegét így foglalja össze (mármint Salamon – P. B.): »Bár követői is sokféleképpen értelmezték, lényege, hogy túllépett a magyarság előtt álló lehetőségek kapitalizmusra vagy proletárdiktatúrára való egyszerűsítésén, ennek megfelelően az egyes nagyhatalmak iránti kritikátlan rajongáson, s a társadalmi fejlődésnek azokat a népi és demokratikus elemeit fogalmazta meg, amelyekkel lehetséges az időszerűvé vált gyökeres változtatásokat úgy megvalósítani, hogy a dolgozó tömegek és a magyarság érdekeit egyaránt szem előtt tartva, az egyes külföldi példák kizárólagos másolása helyett csak a tapasztalatokat vegyük át« (uo. 6–7). Az idézet minden egyes félmondatát ízekre lehetne ugyan szedni, de ez fölösleges, mert – hasonló idézetek kapcsán – mások már régen megtették.”⁵⁸ Bata Imre és E. Fehér Pál Szárszóhoz kapcsolódó írásaira itt csak utalunk, hiszen azok közvetlenül nem kapcsolódtak a *Forrás* emlékszámához és Salamon Konrád tanulmányához, ugyanakkor az előbb ismertetett írások, a hivatalos párt-propaganda eszmei háttérét erősítették.⁵⁹

Hatvani Dániel, miután elolvasta Darvasi *Magyar Hírlap*-beli cikkét, tudta, hogy napokon belül rájuk szakad a mennybolt. Elismerésre méltóan nem az áldozati bárány szerepét kívánta eljátszani, hanem civil kurázsival rendelkező főszerkesztőként etikai bizottsági eljárást kezdeményezett a nagyhatalmú főszerkesztővel szemben, mondván, félmondatokat kiragadva fogalmazta meg vádjait. „Darvasi úr, cikkéből úgy tetszik ki, elítéli az ötvenes évek elejének hibáit, bűneit, de ő maga szívesen él annak eszközeivel. Ezek legaljasabbika, amikor lapunkat szovjetellenességgel vádolja. Ezt a sunyi gyanúsítgatást visszautasítjuk”⁶⁰ – írta a szerkesztőség beadványukban. Az Etikai Bizottság természetesen elutasította kérelmüket, de szókimondó bátorságuk ma is elismerésre méltó, mégha eredményt nem is érthettek el vele.

57 Uo.

58 Lendvai L. Ferenc: Napló. *Világosság*, 1983, 10. szám, 647.

59 Bata Imre: Magyar Delphoi. *Élet és Irodalom*, XXVII. évf., 1983. aug. 19., 1; E. Fehér Pál: Szárszóról 40 év után. *Népszabadság*, 1983. aug. 27.

60 Hatvani: i. m. 65.

A megyei lap, a *Petőfi Népe* a központi sajtótámadások után már a lehetséges szankciókat és eljárásokat szellőztette meg *Tiszta-e a Forrás?* című szerkesztőségi cikkében.⁶¹ „Az említett dolgozat (Salamon Konrád írása – P. B.) ugyanis olyan hamis történelmi szemléletet és kétes politikai magatartást, beállítottságot sugall, aminek a vállalása már korántsem egyedi jelenség a Forrásnál. [...] Az elmondottak után aligha tűnik erőszakoltnak a kérdés: vajon a Forrás szerkesztői kellő gondossággal és politikai elkötelezettséggel sáfárkodnak-e azzal az anyagi és szellemi tőkével, amelynek ápolását rájuk bízta? A címben fölített kérdésre – tiszta-e a Forrás? – a válasz: sajnos, nem eléggé tiszta. Beleszivárognak káros, fertőző anyagok is. S rendszerint akkor, ha a Forrás elkanyarodik eredeti funkciójától, s ingoványos terepre fut. Mindez együttesen arra figyelmeztet, hogy alapos és sürgős tennivalók halmozódtak föl a szerkesztőségben, amelyek megoldása nem merülhet ki pusztán töprengésben. Tudomásunk szerint a töprengéssel együtt immár konkrét intézkedések vannak folyamatban – például a szerkesztőbizottság megalakítása. A cél egyértelmű: hozzáértő, felelősséggel gondolkodó, érdemi és alkotómunkára képes, elkötelezett emberek együttesére, összefogására van szükség.”⁶² A napilap által megelőlegezett konkrét intézkedések egy, a szerkesztőség, a főszerkesztő nyakára ültetett, megbízható személyekből álló felügyelő bizottság formájában öltött testet. Október 3-án a Bács-Kiskun Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága, hogy „elejét vegye a további eltévelyedéseknek”, a folyóirat mellé új eszmei-felügyelő szervet rendelt ki. Ennek ellenére ezután is akadt probléma a *Forrás* körül, 1985 elején egy tematikus, a népfőiskolai mozgalommal foglalkozó szám váltotta ki Tóth Dezső nemtetszését. „A miniszterhelyettes három fiatal író, Csengey Dénes, Elek István és Varga Csaba megnyilatkozásait értékelte túlzottan meredeknek.”⁶³

Vörös László visszaemlékezéséből azt is tudjuk, hogy Salamon tanulmánya a főszerkesztői értekezleteken többször is és több hullámban „nagy fölhördülést váltott ki. 1983. augusztus 24-én az előadó Köpeczi Béla bírálta meg, ugyanitt hozzászólásában Aczél György is elmarasztalta Salamont a Németh-kép miatt beszédének abban a részében, amelyben arról szólt, hogy »a történelem szisztematikus hamisítása folyik a lapokban«, például a Horthy rendszerről szólva.”⁶⁴ Tóth Dezső miniszterhelyettes ezen a megbeszélésen egyenesen Hatvani Dániel pártfegyelmi büntetését előlegezte meg, Aczél pedig többször visszatért arra, hogy Salamon Konrád tanulmánya egész egyszerűen történelemhamisítás. A sajtóban megrendezett támadássorozat tehát nem a véletlen műve volt, Salamon Konrád és a *Forrás* folyóirat és főszerkesztője, Hatvani Dániel elleni fellépések

61 *Tiszta-e a Forrás? Petőfi Népe*, 1983. szeptember 14., 3, idézett hely: https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujasg_1983_09/?pg=89&layout=s

62 Uo.

63 Lásd Müller Rolf: i. m. 82.

64 Vörös László: *Szigorúan ellenőrzött mondatok. A főszerkesztői értekezletek történetéből, 1975–1986.* Szeged, 2004, Tiszatáj Alapítvány, 179.

a legfelsőbb szintről, Aczél Györgytől indultak és egy jól megtervezett koreográfia szerint zajlottak.

Bár az 1983-as évet a *Mozgó Világ* felszámolása, Csoóri Sándor körüli botrány és szilenciuma, a JAK új vezetésének fellépése fémjelezte, a korszakot feldolgozó monográfiák is ezeket az eseményeket tárgyalják elsősorban mint a népi-nemzeti ellenzékhez kapcsolódó legjelentősebb eseményeket, talán ez a dolgozat rávilágít arra, hogy a *Forrás* folyóirat Szárszó emlékszáma, Salamon Konrád *Szárszó* tanulmánya legalább olyan fajsúlyú gondot és problémát jelentett a hatalom számára, mégha mindez az előbbi történések árnyékában maradt is. Az is bizonyos, hogy Hatvani Dániel és Salamon Konrád számára éppoly kockázatot jelentett ez a fellépés, mint Csoóri Sándornak vagy a *Mozgó Világ* szerkesztőinek. S az is bizonyos, hogy a harmadik út eszméjének, a népi mozgalom történetének feldolgozása és hiteles bemutatása, az 1958-as párthatározat eszmei hegemoniájának megtörése terén különös jelentőségű a *Forrás* folyóirat emblematisz Szárszó emlékszáma és Salamon Konrád itthon úttörő és reveláló hatású tanulmánya.

Mindez olyan fontos állomása volt a népi-nemzeti ellenzék a szocialistaloldali hegemon eszmekör megtörése érdekében végzett tevékenységének, hogy azt ma is érdemes felelevenítenünk.

